

İslâm'da ve Osmanlılarda Otopsi Sorunu Üzerine Bir Etüd*

Ord. Prof. Dr. Üveis Maskar**

Konuya girmeden önce biraz Otopsi terimi üzerinde durmak istiyorum. Esası Grekçe autopsyia (kendi gözü ile görmek) olan bu terim, dilimize Fransızca okunuşuna göre Otopsi tarzında yerleşmiş bulunuyor. Halbuki otos'un kulak demek olduğuna göre, onu bu şekli ile yazmakla esastan ne kadar uzaklaşmış olduğumuz belli oluyor. Fakat bu terim dilimize o kadar yerleşmiş bulunuyor ki, onu artık doğrultmak mümkün olabilecek midir bilmem. Halbuki bizim gırtlığımız iki vokali arka arkaya seslendirebildiğine göre, doğrusunu (yani Autopsi diye) yazıp kendimizi öyle okumağa alıştırmamız veya Avtopsi diye kullanmamız mümkündü. Rahmetli Kemal Cenap (Berksoy) hoca "Fennî tâbirler ile ilmî ıstılahlar meselesi" üzerindeki yayımında Otomobil'in böyle yazılışı ile "oynar kulak" mânasına geleceğini yazmıştı.⁴ Almanca konuşan memleketlerde daha ziyade Sektion (kesip biçme) sözcüğü kullanılmakta ve ölüm sebebini saptamak için kadavrayı sanatkârâne açarak incelemeyi hedef tutmaktadır. Seksiyonu yapana da Sekant denir. Kâmile Mutlu eserinde Autopsic yerine Sektion terimini tercih ettiğini bildirmiştir.⁴⁰ Bu hususta "örtüsünü açıp incelemek" mânasına gelen Obduktion terimi de çok kullanılmakta ve bu işi yapana Obduçent denmektedir. Ayrıca "ölüyü görmek", "ölüyü kesmek" mânalarına gelen Nekropsi ve Nekrotomi terimleri de bazen kullanılmaktadır. Bizde eskiden "Fethimeyit" "Fethinağs", "Fethiceset" terimleri kullanılırdı. Anatomi'de kullanılmakta olan Dissektion terimi ise, ölü dokuları birbirinden ayırıp cesedi dağıtmak mânasına gelmektedir.

* Türk Patoloji Cemiyeti'nin 26.11.1975 tarihli toplantısında tebliğ edilen ve Tıp Fakültesi Mecmuasının 39. cildinin 286-301 nolu sayfalarında yayımlanan bu yazı, yazarın ve mecmuanın müsaadesiyle iktibas edilerek Bültenimizde yeniden yayımlanmıştır.

** İstanbul Üniversitesi, İstanbul Tıp Fakültesi, Histoloji ve Embryoloji Kürsüsü Başkanlığından Emekli.

Beni bu etüde yönelten sebep, 1961 yılında Basel Üniversitesi Anatomi Kürsüsü Başkanı dostum Prof. Dr. G. Wolf-Heidegger'den aldığım bir mektup olmuştur⁶⁸. O, bu mektubunda hazırlamakta olduğu "Antikten bu yana anatomik seksiyonun tarihi" adlı kitabı vesilesiyle yaptığı bir Radyo konuşmasında, literatürdeki bildirilere dayanarak "İslâm'da Tıbbın ilerleyememiş olmasının, Kuran'ın ölü üzerinde seksiyon yapmağı yasaklamış olmasından ileri gelmiş bulunduğu" fikrini bildirmiş olması üzerine Züriç'de yaşayan bir İslâm misyonerini (Şeyhî Nâsır Ahmad'ın) kendisine gayet kesin olarak "bu fikrin yanlış olduğunu; Kuran'da böyle bir yasaklamanın bulunmadığını" ve "ölü Meclikleri'nin mezarda ölünün bedenini değil, ruhunu teslim almakta olduklarını" bildirmiş olmasından, kendisinin de önceki müellifler gibi bir hataya düşmemesi ve bu konuda Tıp Tarihi'nde alışlagelmiş olan kanaati gerekiyorsa düzeltmek için Müslüman dostları arasında benden de, durumu Tıp Tarihçileri ve salâhiyetli din adamları ile temas kurarak, hakikatin belirtilmesi yolunda kendisine yardımcı olmamı rica ediyordu.

Wolf-Heidegger, altı daktilo sahıfası tutan Almanca mektubunda dayandığı kaynakları da bildiriyordu:

G. B. Toderini'nin (1790) bir Müftüye "İnsan cesedi kesilip parçalanabilir mi?" sorusuna "bunu sormanın bile din kanununa aykırı" olduğı cevabını aldığını, "hatta bir kimsenin ölümünden önce başkasına ait kıymetli bir inciye yutmuş bulunsa dahi cesedinin kesilip açılmayacağı" hakkında Fetva bulunduğunu bu Müftü'den öğrenmiş olduğunu bildirmiş olması, bu hususta temel kaynaklardan biri olmuştur.^{68,69}

Böylece başkasının malını yutmuş bulunan bir ölü, kesilip açılmayacağına göre, diğer hallerde bir cesedi açmanın hiç te mümkün olmayacağı anlaşıyordu.

Zamanının Anatomi ve Tıp Tarihi avtoritesi sayılan J.Hyrtl'in 1879 yılında yazdığı "Das Arabische und Hebräische in der Anatomie" adlı eserinde,²¹ kendinden önceki Tıp Tarihçileri K. Sprengel^{48,50} ve H. Haeser'in¹⁹ bildirilerince de dayanarak: "İslâm inancına göre insan birden ölmez; ruh vücutta yavaş yavaş ilerleyerek nihayet kalbe ulaşır ve oradan da kokuşmanın başlaması ile uzaklaşır. Mezarda ölü, Monker ve Nakhir adında iki Meclck tarafından sorguya çekilir; bundan dolayı ölünün vücudundan bir şey eksik olmamalıdır. Araplarda (Yahudilerde de olduğu gibi) ölüye el sürmek onu kirletir sayıldığından, ölü üzerinde Anatomi çalışmaları yapmak imkânsız olmuştur. Ebubekir Razi (Rhazes) ve İbni Sina (Avicenna), Galen ile Aristoteles'den elde ettikleri bilgileri Arap literatürüne almış ve onları, herhangi bir yenilik ilâ-

ve etmemekle beraber, üstün zekâları ile bazı tefsirler yaparak kaybolmaktan kurtarmış ve bu kültür servetinin batı âlemine ve ileriki çağlara intikalini sağlamak suretiyle Tıp ilmine hizmette bulunmuşlardır” demektedir.

Batının bunları takip eden Th. Puschmann,⁴⁵ M. Neuburger,^{41,42} F.H. Garrison,¹⁵ P. Diepgen,¹² E.G. Browne,⁵ K. Sudoff,⁵¹ R. Castiglioni,^{7,8} R. Dumesnil,¹³ B. Cunéo,¹¹ Laignel-Lavastine,³¹ D. Guthrie¹⁸ ve A.M. Lassek³² gibi tanınmış Tıp Tarihçileri hep “İslâm inancının ölüyü kesip dağıtılması aleyhinde olduğu” fikrini ve “Kuran’ın ölü üzerinde çalışmayı yasakladığını” yazmış olduklarından ve ayrıca B. Carra de Vaux’nun da⁶ İslâm Ansiklopedisi’nde “İslâm aleminde Anatomi önemle ele alınmış bir ilim değildi; insan vücudunun tasviri yasaklanmıştı; din ve adet seksiyona karşı idi; İslâm aleminde seksiyon, esas itibariyle yapılmamıştır” diye tariflendirmiş; R.R. von Töply^{55,56} kısaca “Araplarda ceset üzerinde çalışma yapıldığı malûm değildir” demiş; E. H. Ackerknecht de¹, herhangi bir sebep göstermemekle beraber “Arapların Anatomi öğrenimine karşı antipatileri olduğunu” yazmış bulduklarından, bu fikir ve kanâat dünya Tıp aleminde klasik bir kökleşme haline gelmiştir.

Sadece Amerikalı Tıp Tarihçisi Bayan Cicilia C. Mettler³⁶ “genellikle Kuran’ın disseksiyonu yasakladığı kanâati korrekt değildir; zira Kuran’ın disseksiyon hakkında hiç bir şey söylemediği bir hakikattir. Zaten sıcak ve kuru iklim, Anatomi yapmayı imkânsız kılmıştır. Vesalius bile kış aylarında ve bütün pencereleri açarak disseksiyon yaptığını bildirmiştir” diye yazmış bulunuyorsa da, çoğunluk dinsel yasaklamağı ileri sürmüş olduğundan, Mettler’in bu doğru açıklaması kendisinden sonra yayım yapan Tıp Tarihçileri tarafından dikkate alınmamış, yahut da önceki yanlış bildirimlere bağlı kalınarak düzeltilme yoluna gidilmemiştir!

Bu arada Arapların hakimiyeti altında yaşayan Yahudi ve Hıristiyanların da Anatomi ile meşgul olmalarının yasaklanmış olduğu; orta çağın batı dünyasına hakim olan Katolik kilisesinin insan vücudunda Anatomik muayeneleri başlangıçta engellemiş bulunduğu da bildirilmiştir.⁶⁹

Zaten Galenus’un da (129-201) Anatomik bilgilerini sadece hayvanlar (maymun, domuz, köpek) üzerindeki çalışmaları (“Zootomie”) ile elde etmiş bulunduğu hakkında müellifler fikir birliği halindedirler.^{29,30,1,69} Nitekim Mısır’da seyahat ederken bulaşıcı bir hastalıktan ölenlerin artıkları olarak bir tepe üzerinde rastladığı 2000’den fazla insan iskeletinin kafataslarını incelemiş bulunan Abu Muhammed Abd-

el-Latif (1162-1231), insanda Mandibula'nın Galen anatomisinde bildirildiği gibi iki ayrı parçadan yapılmış olmadığını ve ucunda Sutura bulunmadığını; Os sacrum'un da, orada bildirildiği gibi altı parçadan değil, genellikle tek bir kemikten ibaret olduğunu açıklayarak Galenus'un hatalarını düzeltmiş olduğu bildiriliyor.^{47,69}

Ben dostum Wolf-Heidegger'in yardım isteğine cevap verebilmek için, o zaman problemin çözümünde şu dört nokta üzerinde araştırmada bulunmağı uygun bulmuştum:

- 1- Acaba Kuran ölüyü açmağı hakikaten yasaklamış mıdır?
- 2- Eğer Kuran'da böyle bir yasaklama yoksa, herhangi başka bir dinsel kural var mıdır?
- 3- Tıbbın Arap döneminde (özellikle Ebubekir Razi, İbni Sina ve diğerleri tarafından) ölü üzerinde çalışılmış olduğuna dair doküman bulmak mümkün müdür?
4. Osmanlılar devrinde resmen seksiyon yapmağı ne zaman başlanmıştır?

Bu sorular üzerinde incelemeler yapmağı başlarken Tıp Tarihçilerimiz'den İstanbulda Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver ve Prof. Dr. Bedi Şehsuvaroğlu ile şahsen, Ankara'da Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk ile da yazışma yolu ile temaslarda bulundum. Dinsel bilgiler için de İslâm Enstitüsü yetkilileri, Müftüler ve tanınmış din adamlarımız ile görüştüm; eski eserlerin bulunduğu kitaplıklarda araştırma yaptım.

1) Bütün bu incelemeler sonunda Kuran'da, ölü üzerinde inceleme yapmağı yasaklayıcı bir kelâm bulunmadığı neticesine vardım. İstanbul'un Merkez ve İlçe Müftüleri bu hususta birbirlerini teyit ettiler. Onların tavsiyeleri üzerine evinde görüştüğüm Hoca Ömer Nasuhi Bilmen de "Kuran'da ilmi terakkilere mani olucu emirler yoktur; zaruret halinde haram dahi mübah olur; Kuran'da fethimeyi yasaklayan bir emir hatırlamıyorum" mütalaasında bulundu.

F.N. Uzluk 18 Eylül 1961 günlü mektubunda: "Diyamet İşleri Müşavere heyeti ve El-Ezher'de tahsili ilim eden Bay Hamdi Kasapoğlu ile görüştüğünde, Ayet'de ve Hadis'te bu konuda hiç bir mani bulunmadığı cevabını aldığını; Fetavayı Ali Efendi'nin yazma-basma nüshaları olan bir eseri taradıklarında böyle bir yasaklamaya rastlamadıklarını; hattâ Diyanet İşleri yetkililerinin, halkın bizim ölülerimize otopsi yapıyorlar, ne dersiniz? sorularına caizdir şeklinde cevap vermekte olduklarını bildirdiklerini", ayrıca K. Opitz'in 1906 yılında yayımlanmış olduğu "Die Medizin im Koran" adlı eserinde de böyle bir yasaklamaya rastlamadığını" yazıyordu.^{62,43}

F.N. Uzluk'un tavsiyesi üzerine Süleymaniye Kütüphanesi Mihrişah Sultan bölümünde 342 numarada kayıtlı Osmanlı-Türk Hekimi Seyit Mehmed Emir Çelebi'nin 294 bölüm üzerine H. 1034/M. 1625 yılında Kasımpaşa'da (orada muayenchanesi varmış) tamamladığı 336 sahife tutarındaki "Enmuzeci-t-Tıb" adlı yazma kitabını buldum.¹⁴ Sultan IV. Murad'ın Hekimbaşılığını da yapmış bulunan Emir Çelebi, 21 sahifesini (47-68) o zamanki Anatomi bilgilerine ayırdığı kitabının son sahifesinde "Tabiblere öğütler" başlığı altında: "İlmi Teşrihi eh-linden öğrenmek lazımdır; sadece kitaplardan okumakla yetinmeyip harplerde ölenler üzerinde teşrih yaparak bilgiyi tamamlamak gerektiğini ..." yazabildiğine göre, o devirde, bundan 350 yıl önce insan cesedi üzerinde Dissektion yapmağa dinsel bir engelin bulunmadığı anlaşılıyor.

Beyazıt Sahafılar çarşısındaki kitaplığında ziyaret ettiğim Hoca Şemsettin Yeşil de "Kuran'da fethimeyti meneder bir sarıh olmadığı kanâatindeyim; esas mesele öyüye hürmet etmektir" beyanında bulundu.

Yavuz Sultan Selim Camii İmam ve Hatibi ve aynı zamanda Beyoğlu Ağa Camii Vaizi Mehmet Emin Doğru ile görüşmemde "Kuran'da meneden bir emir hatırlamıyorum" demiş ve kendisine Toderini'nin bildirdiği Fetva üzerindeki soruma "bunu eski Fetvahane kitaplığında bulunan Fetva kitaplarında aramalısınız" demişti.

Hakikaten Süleymaniye'deki eski Fetvahane -şimdi İstanbul Müftülüğü- kitaplığında Muvain Şükrü Yüksel'in (halen Şişli İlçesi Müftüsü) yardımı ile bulduğum Fetvayı Bezzaziye'nin' (H. 812/M. 1409) IV üncü cildinin 546 ıncı sahifesinde bulunan bir Fetva aynen şöyle²⁵:

*"mâte reculün ve kad ibteleâ lülüete gayrihi
ev denanire gayrihi yuşakku batnuhû"*

yâni "herhangi bir kimse başkasına ait bir inciye veya altın parayı yuttuktan sonra ölmüş bulunsa karnı yarılr". Şu halde Toderini'nin mü-racaat etmiş olduğu Müftü'nün verdiği Fetva örneğinde ya kasden yanlış olarak "lâyuşakku = yarılmaz" denmiş veyahut da yanlış tercüme edilmiştir. Fakat ne yazık ki, dünya literatürüne böyle geçmiş, batının Tıp Tarihçileri'ne kaynak olmuş, İslâm alemi bu konuda haksız yere a-deta suçlanır gibi olmuştur.

Bu Fetva'yı teyit eden diğer bir Fetva'yı da İbn-el-Abidin'in "Red-dülmuhhtar aleddürrilmuhhtar alâ metni tenvirülebsâr" adlı eserinin (H. 1272/M. 1855) 1 inci cildinin 602 inci sahifesinde bulduk. Bu Fetva da aynen şöyledir²⁴:

“*Hâmilün mâtet ve veleduha hayyün şukka batnuha ve yuhrecu veleduha*”, “*Velev beleâ mâle gayrihi ve mâte hel’yuşakku; kavlanî: evlâ neam*”

yâni “gebe kadın ölür ve çocuğu sağ ise karnını yar ve çocuğu çıkar”, “eğer bir kimse başkasına ait bir malı yuttuktan sonra ölürse, karnı yarar mı?” sorusuna verilen cevapta “en uygun olanı evvet” dir.

Eğer Kuran’da ölüyü açmağı yasaklayan bir emir olsa idi, her halde bu Fetva’lar bu kadar müspet olarak ortaya konamazlardı.

Ben de İslâmın Ahmediyya-Mission’u tarafından 1954 yılında çıkartılmış olan Arapça-Almanca “*Der Hcilige Qur-ân*”ı okudum ve ölüyü açmağı yasaklayan bir kelâma rastlamadım.³⁸

Şu halde J. Hyrtl’in dayandığı daha önceki kaynaklar ve ona inararak daha sonrakilerin de klasikleştirdikleri “Kuran’ın otopsiyi yasaklamış olduğu” kanâati, esasa aykırı ve yanlış bir zihniyettin mahsulüdür. Zannımca mesele: Tevrat’ın, Romalılar’ın ve Katolik kilisesinin insan ölüsü üzerinde çalışmayı yasaklamış olmasının İslâm âlemine de teşmil edilmesi özenticiliğinden, böyle olması gerekeceği yakıştırmacılığından ileri gelmiş olmalıdır.

İnanılır, avtorite sayılır müelliflerin bazı yanlış bildirimleri, başkaları tarafından bizzat araştırma yapmadan kitaplarına kaynak olarak alınmak suretiyle generasyonlar boyunca aynı hatanın sürüp gitmiş ve ya gitmekte bulunduğu dair bilimsel alanda bir çok örnekler vardır. İşte bu da onlardan biridir!

2) Bu yukarıda sunduğum Fetva’lar ve bildirimler, İslâm din adamları ve yetkililerinin gerektiğinde ölüyü açıp incelemeğe karşı olmadıklarını gösteriyor. Ancak ölüye saygı gösterilmesinin, eski çağlardan beri generasyonlar boyunca intikal etmiş olmasının âdeta dinsel bir inanç imiş gibi gösterilmiş olduğu anlaşılıyor. Hazreti Muhammed’in “ölüleri hayırla anınız”; “ölülere saygı gösteriniz ve onlara nazik muamele ediniz” sözlerinin (“Hadisleri’nin”) İslâm’da birer dinsel kural halinde büyük tesirleri olduğu ve böylece cenazeye saygı göstermenin insancıl bir terbiye haline geldiği muhakkaktır.

Kendisiyle görüştüğümü yukarıda bildirdiğim Hoca M.E. Doğru: “Kuran’da fethimeyti meneden bir emir hatırlamıyorum” dekiten başka “İslâm dini ilim dinidir; ilmin terakkisine yarayacak her şeye müsaade eder ve Muhammed’in hadisine göre zaruretler haramları mübah eyler olduğuna ve zaruret halinde hanzır eti bile ycnilebileceğine göre fethimeyit te caizdir” demiş ve Hoca Ö. N. Bilmen de “Kuran’da ilmi

terakkilere mâni olucu emirler yoktur; zaruret halinde haram dahi mübah olur; Kuran'da fethimeyiti yasaklayan bir emir hatırlamıyorum" mütalaasına ilâveten "zaruret olunca bir uzvu kesmek nasıl caiz olabiliyorsa, hele Tıbbî bilgileri ilerletmek için fethiceset te yapılabilir; ancak cenazeye hürmet edilmesi ve nazikâne muamele edilmesi Hadis ile emredilmiştir" beyanı ile bunu teyit etmiştir.

Şu halde ölüyü açıp incelemeyi Kuran yasaklamamış olduğu gibi, Kuran dışı herhangi bir dinsel kural da bulunmamaktadır.

3) Tıbbın Arap döneminde ve özellikle doğunun büyük Hekim ve Feylesof'larından Ebubekir Razi (854-932), İbni Sina (980,1037) ve diğerlerinin insan ölüsü üzerinde Dissektion yapıp yapmadıklarına dair kanaat verici bir doküman bulmak, üzerinde ayrıca durulması gerektiren bir konudur. İbni Sina'nın "Tıp ve Teşrih bilmeyen güçsüzdür" sözü, O'nun Anatomî'nin değerini tam mânasıyla ortaya koymuş olduğunu gösterir ki bu da konunun sadece teorik yönden dikkate alınmaması gerektiğini ifade eder.

İbni Sina'nın "Kanunu"nu kısaltmış olarak "Şerhi Teşrihi İbni Sina" başlığı altında Arapça yazan İbn-in-Nefis'in Akciğer dolaşımını Michel Servetus'dan (1511-1553) 300 yıl önce bildirmiş olması;⁶⁰ bu kitap hakkında Şirvanlı Şemseddin İtâkî adındaki bir Türk hekiminin, İbn-in-Nefis'in "Şerhi Teşrih" kitabından da faydalanarak H. 1041 / M. 1631 yılında yazdığı "Teşrihi Ebdân ve Tercümânı Kıbalci Feylosofan" adlı, 32 resimli ilk Türkçe-Yazma eserinde kalbin anatomisini tarif etmiş bulunması,⁵⁴ ölü üzerinde çalışılmış olduğuna delalet eder görünüyor. İbn-in-Nefis'in Akciğer dolaşımını buluşu üzerinde önce Mohyiddin-el-Tatawi'nin³⁹ 1924'de Freiburg i/B'da yaptığı Doktora tezinde (basılmamış), sonra M. Meyerhof³⁷ ve nihayet Chahadé adında bir Suriyeli hekimin 1955'de Fransızca yayımlanan eserinde,¹⁰ O'nun bu buluşu bu kadar etraflı tarif edebilmesinin ancak Dissektion yapmış olmasıye mümkün olabileceği bildirilmiş bulunuyor.⁶²

Viyana Tıp Tarihi ekolünün Doyen'i sayılan N. Neuburger ise⁴² 1911 yılında yayımladığı "Tıp Tarihi" kitabında "Arap anatomisinin hemen hemen Galen ve Aristoteles tesiri altında kalmış olduğunu ve dinsel inancın ölü üzerinde Sektion yapmağı yasaklamış olması dolayısıyla kendilerinin tekrar bir kontrol yapamamış olduklarını; münferit olarak meselâ Ebubekir Razi'nin hayvan seksiyonu yapmış ve Abd-el-Latif'in de fırsat bulduğunda ancak insan kemikleri üzerinde çalışmış ve fakat pek zayıf bir ilâvcede bulunabilmiş olduklarını" bildiriyor.⁶⁹

Halbuki Endüslü İslâm Hekim ve Feylesofu İbni Rüşd'ün (Averrhoes, 1120-1198) "Teşrih yapan Allahına yaklaşır" sözü, kendisinin Ka-

dılık'larda da bulunmuş olması dolayısıyla bu paragraf için pek büyük bir mana taşımaktadır.⁶²

Bu hususta Kâtip Çelebi'nin²⁸ bundan 304 yıl önce (H. 1083/M. 1672'de) yazmış olduğu "Mizanülhak maa Takvim-ülTevarih" adlı tâlik-yazma eserinde Türkçe metin arasında ünlülere atfen bir Arapça cümle halinde açıkladığı "Astronomi ve Anatomi bilmeyenin Tanrı anlayışı yetersizdir" sözü de pek özlüdür ve konumuzla ilgili olarak Anatomî'nin üstün değerini belirtmektedir.

Bütün bu beyanlar, Tıbbın Arap döneminde de ceset üzerinde çalışılmış olduğunu ima ediyor. Belki alenen yapılmamış oldukları için kayde geçmemiş veyahut da yazılmak istenmemiş olabilir. Zaten Hıristiyanlık dünyasında da ilk seksiyonların gizli olarak yapılmış olduğuna dair bildiriler bulunmakta;⁶⁹ G. Gruber de¹⁷ XVII inci yüzyılda Hannover'de "Cerrahların önceleri duvar arkasında gizlice seksiyon yapmış olduklarını" ve Albert Haller'in Göttingen'de "eski Şehir kalesinin bir kulesinde seksiyon yapmış" bulunduğunu; Th.Kitt ise²⁹ Leonardo da Vinci'nin "meşhur Anatomi tablolarını ancak gizli olarak yapabilmış olduğunu" yazmaktadırlar.

Bu arada Sadi Irmak,^{22,23} Konya'da İzzet Koyunoğlu Müzesi'nde 62 numarada kayıtlı, ilk ve son yaprakları bulunmadığından adı ve müellifi tanımlanamayan ve Türkçe yazı tarzına göre XIV. yüzyılın başlangıç devrine ait bulunması gereken yazma bir kitabın manzum olan Tıbbi bölümünün 163 üncü sahifesinde bulunan ve insan teşrihinin "diri olarak bir sirke küpüne konulan köle üzerinde" nasıl yapılmış olduğunu anlatan bir şiiri naklediyor ve bu tarz Vivisektion'un "nerede yapıldığı bildirilmemiş olmakla beraber Selçuklular tarafından yapılmamış olacağı ve muhtemelen Greko-Romen devresine ait bulunacağı" mütalaasında bulunuyor.

4) Osmanlılar devrinde resmen Seksiyon yapılmasına ne zaman başlanmış olduğuna gelince: 1838 yılında Tıp Mektebi'ni ıslah etmek üzere Viyana'dan "Muallimi Evvel" sıfatıyla getirilmiş olan Dr. Ch. A. Bernard'ın tavsiyesi ile "o zamana kadar modeller üzerinde öğretilen Teşrih dersinden talebenin bihakkın istifade etmediği ve ölü üzerinde Teşrih yapılması gerektiğini" dikkate alan Sultan Abdülmecit I'in 1841 senesinde çıkarttığı bir "Ferman" ile ölü üzerinde Dissektion yapılmasına başlandığı anlaşılıyor ve bu hususta Dr. Bernard'a muavin olarak Anatomi dersini vermek üzere yine Viyana'dan Dr. S. Spitzer'in getirilmiş olduğu bildiriliyor.^{65,57,71,53,2,9}

Abdülhakzâde Hayrullah efendinin H. 1259/M. 1843 tarihli "Makalatı Tıbbiye" adlı eserinde,²⁰ gününü bildirmemekle beraber "Mektebi Tıbbiye Muallimi Evveli üstadım mösyö Dr. Bernard'ın Nemçe

(Avusturya) Hastanesinde bir Nemçeli'yi feth ve teşrih eylediği derste... ve diğer Avusturya harp gemilerinden bir şahsı Fenni Teşrih Muallimi Dr. Spitzer ile feth ve teşrih eylediklerinde diğer şakirdan ile abdi fakir dahi mevcut idim” diye yazdığına göre, İstanbul'da ilk Patolojik seksiyonun bu Ferman'ın çıkışından iki yıl önce (1839'da) yapılmış olduğu anlaşılıyor.

Sultan'ın aynı zamanda İslâm Halifesi olması dolayısıyla bu Ferman'ı çıkartmak için “Bab-ı Meşihat'ten” (= Şeyhülislâm Dairesi'nden) bir Fetva almış bulunacağı, yine Kuran'da ölüyü açmağı yasaklayan bir sözün bulunmadığını teyit ediyor.

Süheyl Ünver dostumun bana fotokopisini vermek lutfunda bulunduğu H. 1222/1807 tarihli bir “mal teslimi” vesikasında geçen ve “Sultan Süleyman Han Hazretleri'nin Camii şerifleri civarında bulunan Tıp Medresesi içindeki odalardan birisi boşaltılarak orada saklanmasının münasip görüldüğü” bildirilen eşya arasında bir adet “Lisani Efrenc Teşrih Kitabı” ile iki adet “kadidi âdemi kebir ve sagir” (= büyük ve küçük insan iskeleti) nin bulunuşu, bu Ferman tarihinden (1841'den) önce model üzerinde çalışılmış olduğunu teyit ediyor. Bu belgede teslim edilen ve teslim alınan mal müfredatı arasında 1 adet testere, 1 adet bıçak, 3 adet ustunç ve 3 adet neşter mengenesi ile 1 adet Hurdebin'in (Mikroskop'un) bulunmakta oluşu da dikkati çekiyor.

İlk Türkçe-Basılmış Anatomi kitabı ise Şânizâde Atâullah tarafından, kendisinin ön sözündeki deyişle “erbabı teşrihin asârından cem ve hulasa ederek” H. 1231/M. 1815 yılında “Mir'ât-ül ebdan fi teşrihi azâül insan” adı ve bakır klişeden yapılmış 56 resim tablosu ile çıkarılmış bulunuyor. Bu kitabın ikinci baskısı H. 1235/M. 1820 yılında yapılmıştır.⁵²

Türkiye'de ilk adli Seksiyonun ise, “daha önce bazı sayısı mahdut ve derme-çatma olarak yapılmış” olmakla beraber asıl 1880 yılında kabul edilmiş bulunan Ceza Muhakemeleri Usul Kanunu'nun (CHUK) 40, 41 ve 79 uncu maddeleri ile resmen başladığı bildiriliyor.^{70,27,44}

Türkiye Cumhuriyeti devrinde ilki 1926 yılında ve sonra da 8.7.1953 tarihinde çıkartılmış olan 6119 sayılı Adli Tıp Müessesesi Kanunu'nun (ATMK) 12 inci maddesi ile Otopsi konusu saptanmış^{27,44} ve 24.4.1930 tarih ve 1593 sayılı Umumi Hıfzısıhha Kanunu'nun (UHK) 70 ve 71 inci maddeleri “bulaşıcı bir hastalıktan öldüğü şüphe edilen şahısların Fethimeyit'leri yapılabileceği” ve “salgın bir hastalığın bulunduğu mahallerde Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletince bütün cenazelerin defninden önce bir Tabip tarafından muayene mecburiyetinin ilân edilebileceği” hükümlendirilmiş bulunuyor.⁵⁸

1953 sayılı Umumi Hıfzısıhha Kanunu ayrıca 224, 225, ve 226 nci maddeleri ile ölülerin yakılması için Belediye'lere, Sağlık Bakanlığı'nun müsaadesi alınmak şartıyla, fenni şartları haiz Ölü Yakma Fırınları (Krimatorium) yaptırma selahiyeti de veriyor.

Böylece esas konunun çözülmesi için kendimce programladığım dört sorunun cevaplandırılması yönünden vardığım neticeleri, daha da detaylı olarak bildirmemi tamamlarken, teferruatına girmeden, Hıristiyan batı âleminde ilk Dissektion ve Sektion'un açığa çıkarılması hangi tarihte ve nerede başlamış olduğuna genel bir göz atmağı da faydalı buluyorum:

F. Gron, Hıristiyan batı âleminde insan cesedi üzerinde ilk aleni Seksiyonunun 1111 yılında Norveç'te yapılmış olduğunu bildiriyor.¹⁶ Fakat bu bildiri Norveç dilinde yapılmış; İ. Reichborn-Kjennerud ve arkadaşları tarafından 1936'da çıkartılan "Norveç Tıp Tarihi" kitabının da⁴⁶ Norveç dilinde yazılmış bulunmasından Milletlerarası Tıp Tarihi literatürlerinde gerekli yerini bulamamıştır. Halbuki W. Artelt, batı dünyasında şimdiye kadar ilk Patolojik-Anatomik Obduktion'un Rahip Salinbene von Parma'nın bildirisine dayanılarak 1286 yılında İtalya'nın Cremona kentinde yapılmış olduğunun bilindiğini yazmıştır.³

Hıristiyan batı dünyasında Anatomi'nin müspet değerlendirilmesi, Hohenstaufen hanedanından Sicilya Kralı (sonra da Alman İmparatoru) Friedrich II'nin 1240 yılında Salerno ve Napoli Tıp Mektepleri ders yönetmeliğine eklettiği şu Emirname ile başlamıştır: "Hiç bir kimse genel Tıp tahsilinden ve başarı diplomasından başka bir yıl selâhiyetli bir meslektaş idaresinde Anatomi tatbikatı görmeden Cerrahlık yapamaz". Böylece bu yönetmelik ile, batı âleminde Tıbbî-Cerrahî yetiştirilmesinde Anatomi öğreniminin lüzumuna ilk defa resmen işaret edilmiş bulunuluyor^{7,8,49,48}

İlk Adli Tıp Otopsisinin ise O Mazzoni-Toselli'nin Bologna kriminal dosyaları üzerindeki yayımına göre 1302 yılında Bologna'da yapılmış olduğu anlaşılıyor.²⁵

E. Wickersheimer, ilk anatomik Disseksiyon'un (Anatomia publica'nın) Anatomist Mundinus de Luzzi tarafından 1316 yılında yine Bologna'da, iki kadın cesedi üzerinde yapılarak bu kentin anatomik tradisyonunu kurmuş olduğunu bildiriyor.⁶⁷

Burada anatomik, patolojik, siyantifik ve forenzik (= adli) Disseksiyon ve Seksiyon'ların tarihsel durumları hakkında, her birinin ayrı ayrı incelenmesi gerektiğine inanarak, konunun sınırını aşmamak için, bu bildirdiklerimle beraber XIII üncü yüzyıldan XVIII inci yüzyıl or-

tarlarına kadar batı memleketlerinde dokümanlı olarak ilk öğretim sek-
siyonlarının yapılmış oldukları şehirler ile yılların G. Gruber,¹⁷ H. Lip-
pert³³, G. Wolf-Heidegger ve A.M.Cetto⁶⁹ ve G.H.Schumacher ve
H. Wischussen'in⁴⁸ bildirilerinden faydalanarak kısaca şöyle sıralaya-
biliriz:

Memleket	Şehir	Yıl	Memleket	Şehir	Yıl
İtalya	Cremona	1286	D. Almanya	Wittenberg	1526
İtalya	Bologna	1302	İsviçre	Basel	1531
Fransa	Montpellier	1315	B. Almanya	Marburg	1535
İtalya	Padua	1341	İngiltere	Oxford	1549
İtalya	Perugia	1348	İsviçre	Zürich	1550
Çekoslovakya	Prag	1348	İsviçre	Lausanne	1550
İtalya	Venedik	1368	Hollanda	Amsterdam	1555
İspanya	Lerida	1391	İngiltere	Londra	1564
Avusturya	Viyana	1404	İsviçre	Bern	1571
Fransa	Paris	1477	Danimarka	Kopenhag	1585
B. Almanya	Köln	1479	Hollanda	Leiden	1589
B. Almanya	Tübingen	1482	İsveç	Upsala	1650
D. Almanya	Leipzig	1500	USA	Boston	1676
İskoçya	Edinburg	1505	UdSSR	Moskova	1706
D. Almanya	Rostok	1513	USA	Filadelfia	1731
Fransa	Strassburg	1517	USA	New York	1750
Hollanda	Löwen	1517	Norveç	Oslo	1750

Ne gariptir ki, F. Gron'un bildirisine göre¹⁶ ilk Seksiyon 1111 yı-
linda Norveç'te yapılmış olduğu halde batı dünyası literatüründeki ka-
yıtlar bakımından bu cetvelin en sonunda yer alıyor.

G. Wolf-Heideger, dört paragraf halinde kendisine yolladığım ce-
vabı,³⁴ A.M. Cetto ile 1967 yılında çıkartmış olduğu "Die anatomischen
Sektion in bildlicher Darstellung" adlı kitabında⁶⁹ "kıymetli meslek-
taşım Maskar'ın (İstanbul) 5.11.1961 günlü mektubundaki etraflı, e-
saslı ve istikamet gösterici incelemeleri, kanâaatimce (Anatomik Seksiyon
ve İslâm âlemi konusunda) en dokümanlı bilgileri kapsadığından on-
ları buraya Extenso (= harfi harfine) yazmağı uygun buluyorum" il-
tifatında bulunarak kitabının 31-34 sahifelerine geçirmiş bulunuyor. Ben
de ilim dünyasında klâsikleşmiş yanlış bir kanaatin bu suretle düzeltil-
mesine bir katkıda bulunmuş olmanın kıvanç ve gönül rahatlığını du-
yuyorum.

Özet

Bu çalışmada "Kuran'ın insan cesedi üzerinde çalışmağı yasaklamış
bulunduğı" ve bu nedenle "Tıbbın ve özellikle Anatomi ve Fizyoloji"-

nin Arap-İslâm evresinde ilerleyememiş ve daha önceki bilgilere yeni katkılarda bulunulamamış olduğu” hakkında batı dünyası Tıp Tarihi’nde klasikleşmiş olan kanaatin doğru olup olmadığı incelenmiş ve dört paragraf (Acaba Kuran ölüyü açmağı hakikaten yasaklamış mıdır; Eğer Kuran’da böyle bir yasaklama yoksa herhangi başka bir dinsel kural vardır mı; Tıbbın Arap döneminde — özellikle Ebubekir Razi, İbni Sina ve diğerleri tarafından— ölü üzerinde çalışılmış olduğuna dair doküman bulmak mümkün müdür; Osmanlılar devrinde resmen Seksiyon yapmağa ne zaman başlanmıştır) halinde yapılan araştırma neticesinde, ne Kuran’da (Ayetler’de) ve ne de Muhammed’in sözlerinde (Hadisler’de) böyle bir yasaklamanın bulunmadığı, istişarede bulunulan yetkili Türk Din Adamları’nın da bu hususta fikir birliğinde oldukları belirtilmiş; batının Tıp Tarihi literatüründe genelleşmiş olan bu yanlış kanaatin, müellifler tarafından bizzat kontrol edilmeden otorite sayılan yazarlarına inanılıp onlardan aynen kabullenilerek — ilimde benzer misaller olduğu üzere— generasyonlar boyunca intikal ettirilmiş olmasından ileri gelmiş bulunduğu, tartışılarak açıklığa kavuşturulmuştur.

Zusammenfassung

Eine Studie über das Autopsie-Problem im Islam und in der osmanischen Epoche. Es wurde die im abendländischen Schrifttum der Medizingeschichte verwurzelte Auffassung, dass “der Koran die Zergliederung des menschlichen Leichnams verbietet” und deshalb “die Medizin, insbesondere in der Anatomie und Physiologie, in der arabisch-islamischen Phase keine Fortschritte erlangt und den vorangegangenen Kenntnissen keine Neuigkeiten zugefügt wurden” in vier Paragraphen (Ob der Koran die Leichenöffnung verbietet; Wenn dies nicht der Fall ist, ob irgendwo eine andere Vorschrift seitens der Geistlichen besteht; Ob es möglich ist, Unterlagen darüber zu finden, dass in der arabischen Phase der Medizin — insbesondere von Avicenna und Rhazes— Leichenöffnungen vorgenommen worden sind; Wann die offizielle Sektions-tätigkeit in der osmanischen Epoche angefangen hat) auf die Richtigkeit geprüft. Man ist zu der Feststellung gekommen, dass weder im Koran noch in den Aussprüchen von Mohammed ein Einwand vorhanden ist, dem auch die beratenden türkischen Religions-Kompetenzen zustimmten. Die in der westlichen medizin-historischen Literatur verallgemeinerte Ansicht, welche seitens der Verfasser im gleichen Sinne ohne eigene Nachprüfung von den vorherigen glaubhaften Autoren übernommen und — wie ein der Wissenschaft solche Beispiele des öfteren vorkommen— mehrere Generationen hindurch fehlerhaft übertragen worden ist, wurde als falsche Einstellung betrachtet und zur Aufklärung gebracht.

Teşekkür

Konuyu daha da genişleterek, ilgilendireceği düşüncesiyle burada arz ederken onu Türkiye'mizde, daha önceleri bir ek ders olarak okutulmakta iken, 1933 Üniversite Reformu ile müstakil bir Enstitü haline getirilmiş olan Tıp Tarihi Kürsüsü'nün ilk Başkanı ve Kurucusu Sayın Dostum Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver'e armağanlar; bu vesile ile arada (1974'de) rahmete kavuşmuş olan değerli Tıp Tarihçimiz Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk'u da saygı ile anarım. Ayrıca bu etüdümle ilgilenerik Kürsünün kitaplğından beni faydalandıran kıymetli Dostum Prof. Dr. Bedi Şehsuvaroğlu'na da teşekkürler ederim.

KAYNAKLAR

1. Ackerknecht, E. H.: A short history of medicine. The Ronald Press Company, New York 1955.
2. Akıncı, S.: Osmanlı İmparatorluğu Tıbbında Dissektion ve Otopsi, *Tıp Fak. Mecm.* 25: 97-115, 1962.
3. Artelt, W.: Die älteste Nachrichten über die Sektion menschlicher Leichen im mittelalterlichen Abendland, *Abhandl Gesch Med. Naturw H.* 34. Emil Eberig, Berlin 1940, No. 69'dan naklen.
4. Berksoy, K. C.: Türkçe'de beynelmilel mahiyette fenni tâbirlerle ilmi ıstılahlar meselesi, *Aylık Tıp Gazetesi* 12: 229-234, 1931.
5. Browne, E. G.: Arabian Medicine. Univ. Press, Cambridge (1921), Fransızca Nüshası, H. P. J. Renaud: *Libr. Colonial et Orientalist Larose*, Paris 1933.
6. Carra de Vaux, B.: *Enzyklopaedie des İslam*. Vol. 4 (S-Z), 747, E. J. Brill, Leiden ve O. Harrassowitz, Leipzig (1934), (No. 69'dan naklen).
7. Castiglioni, A.: *Storia della Medicina*. Unitas, Milano 1927.
8. Castiglioni, A.: *Histoire de la Médecine*. Payot, Paris; 224-242, 1931.
9. Ceyhun, C.: Doktor Spitzer'in Mektupları, *Drim* 50: 418-422, 1975.
10. Chehadé, Abdul-Karim: İbn-an-Nafis et la découverte de la circulation pulmonaire. *Damas* (1955), (No. 62'den naklen).
11. Cunéo, B.: *Histoire de l'anatomic, de l'antiquité à nos jours*. v. Laignel-Lavastine, 2: 273-309, (1938), (No. 69'dan naklen).
12. Diepgen, P.: *Geschichte der Medizin*, 2: 13-34, W. de Gruyter u. Co. Berlin/Leipzig 1914.
13. Dumesnil, R.: *Histoire illustrée de la Médecine*. Plon, Paris 1935.
14. Emir, Çelebi, Seyit Mehmed: *Enmuzec-it Tıb. Süleymaniye Küt. Mihrişah Böl. No. 342, Türkçe-Yazma (H. 1034/M. 1625)*.
15. Garrison, F. H.: *An introduction to the history of medicine*. W. B. Saunders, Filadelfia/London, 114, 126-139 (1914/1929).
16. Gron, F.: *Lot Sigurd Jorsalfar én av sine menn obduserer i Byasans? Nord Mag Lacgev* 95: 1405-1418, (1934), (No. 69'dan naklen).
17. Gruber, G. B.: *Pathologie und Pathologische Anatomie (Ein geschichtlicher Abriss)*, *Zentralbl Allg Pathol Patholog Anatomic* 103: 314-338, 1962.

18. Guthrie, D.: A history of medicine. Th. Nelson and Sons, London/Edinburg/Paris/Melbourne/Toronto/New York (No. 69'dan naklen).
19. Haeser, H.: Lehrbuch der Geschichte der Medizin und der epidemischen Krankheiten. 3 Baskı, Vol. 1, 560-561, G. Fischer, Jena 1875, (No. 69'dan naklen).
20. Hayrullah, Abdülhakizâde: Makalâtı Tibbiye. Beyazıt Devlet Küt. No. 4137. Sah. 91, Makale 246 (H. 1259/1843).
21. Hyrtl, J.: Das Arabische und Hebraische in der Anatomie. W. Branmüller, Wien (1879), (No. 69'dan naklen).
22. Irmak, S.: Tıp Tarihi ile ilgili orjinal bir vesika, Klinik Symposium 2: 4, 305-307, 1963.
23. Irmak, S.: Ein ungewöhnliches Dokument zur Geschichte der Anatomie, Münchner Münchener Medizinische Wochenschrift 105: H. 47, 2352-2353, 1963.
24. İbn-el-Abidin, Alâeddin: Reddülmuhtâr aleddürrilmuhtar alâ metni tenvirul-ebşâr. İst. Müftülüğü Küt. C. I: S. 602, (H. 1272/M. 1855)
25. İbn-il-Bezzaz, Elkerderi: Fetavayı el-Bezzaziye. İst. Müftülüğü Küt. C. 4: s. 546 (H. 812/M. 1409).
26. İbn-in-Nefis, Alâeddin: Muciz-el Kanun-u fit-Tıb. Süleymaniye Küt. Vchbi ef. Böl. No. 1037, Arapca-Yazma (H. 687/M. 1288).
27. Kamay, B. T.: Adli Tıp C. 1, 3. Baskı, 216-225, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara 1959.
28. Kâtip Çelebi, Mustafa: Mizân-ül-hak maa takvim-il-Tevarih. Süleymaniye Küt. Hamidiye Böl. No. 993, S. 40, Satır 8/9, Türkçe-Yazma (H. 1083/1672).
29. Kitt, Th.: Der Tierärztliche Beruf and seine Geschichte. Ferd. Enke, Stuttgart, s. 47, 1931.
30. Krause, C.: Lehrbuch der Sektion der Haustiere. Urban-Schwarzenberg, Berlin/Wien, s. 1-4, 1933.
31. Laignel-Lavastine, M.: Histoire général de la médecine, de la pharmacie, de l'art dentaire et de l'art veterinaire. T. II, S. 273 Albin Michel, Paris 1938.
32. Lassek, A. M.: Human dissection. Its drama and struggle. Ch. C. Thomas, Springfield-İllinois (1958), (No. 69'dan naklen).
33. Lippert, H.: Geschichte der Anatomie. Die letzten 100 Jahre gemessen an der Gesamtentwicklung, Med Klin 61: 1899-1905 (1966), (No. 48'den naklen).
34. Maskar, Ü.: "Anatomik Sektion ve İslâm Dünyası" konusu üzerinde Prof. Dr. G. Wolf-Heidegger'e yolladığı 5.11.1961 günlü cevabı Mektup. (No. 69'un Sah. 31-34'ünde).
35. Mazzoni Toselli, O.: Racconti storici estratti dall'archivio criminale di Bologna. T. III. Antonio Chierici, Bologna (1870), (No. 69'dan naklen).
36. Mettler, C. C.: History of medicine. Blakiston Company, Filadelfia/Toronto (1947), (No. 69'dan naklen).
37. Meyerhof, M.: İbn-an-Nafis und seine Theorie des Lungenkreislaufs, in Quellen und Studien. Zschr. Gesch. d'Natur u.d.Medizin, 4: 37-88, Berlin (1933), (No. 60'dan naklen).
38. Mirza Başiruddin Mahmud Ahmed: Der Heilige Qur-ân. O. Harrossowitz; Wiesbaden, 1954.
39. Mohyiddin-el-Tatawi: Der Lungenkreslauf nach el Koraschi. Dissertation Freiburg i/B. (1924), (No. 60'dan naklen).

40. Mutlu, Kâmile: Autopsie (Section) Metodu. Sümer Basımevi, Ankara 1937.
41. Neuburger, M. und Pagel, J.: Handbuch der Geschichte der Medizin. Vol. I-III, G. Fischer, Jena 1902, 1905.
42. Neuburger, M.: Geschichte der Medizin. Vol. I ve II. Ferd. Enke, Stuttgart 1906/1911.
43. Opitz, K.: Die Medizin im Koran. Ferd. Ende, Stuttgart (1906), (No. 62'den naklen).
44. Özen, C. ve Sözen, H.: Adli Tıp ve Toksikoloji. Sermet Matbaası, İstanbul 1971.
45. Puschmann, Th.: Geschichte des medizinischen Unterrichts von ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. Veit u. Co. Leipzig (1889), (No. 69'dan naklen).
46. Reichborn-Kjennerud, I., Gron, F., Kobro, I.: Medisinens Historie i Norge. Grondahl u. Sons, Oslo (1936), (No. 69'dan naklen).
47. Schrutz: Die Medizin der Araber. Th. Puschmann-Max Neuburger-J. Pagel's Hb. der Geschichte der Medizin'de, Vol. 1, 589-621, G. Fischer, Jena 1902.
48. Schumacher, G. H. und Wischhusen, H.: Anatomic Rostochiensis. Akademie Verlag, Berlin 1970.
49. Sprengel, K.: Versuch einer paragnetischen Geschichte der Arzneikunde. J. J. Gebauer, Halle, Vol. I-V, (1792-1803).
50. Sprengel, K.: Médecine des Arabes: en Histoire de la médecine. T. II, 246-343, Imprimerie de Lcbégne, Paris 1815.
51. Sudoff, K.: Kurzes Handbuch der Geschichte der Medizin. S. Karger, Berlin, 1922.
52. Şânizâde, M. Atâullah: Mir'at ül-ebdan fi Teşrihi azâ-ül insan. Süleymaniye Küt. Vehbi ef. Böl. No. 1342, 2. Baskı, Tabir'hane Şahâne (H. 1235/M. 1820).
53. Şehsuvaroğlu, B.: Bizde Anatomi öğretimine dair, İst Üni. Tıp Fak. Mecm. 15: 1, 365-412, 1952.
54. Şemseddin İtâki, Şirvanlı: Teşrihi Ebdan ve Tecrümânı Kıbalci Fcylsöfân. Süleymaniye Küt. Vehbi ef. Böl. No. 1476, Türkçe-Yazma (H. 1041/M. 1631).
55. Töply, R. R. von: Studien zur Geschichte der Anatomie in Mittelalter. F. Deuticke Leipzig/Wien (1898), (No. 69'dan naklen).
56. Töply, R. R. von: Geschichte der Anatomie. Th. Puschmann, Hb. d. Gesch. d. Med., hg. v. M. Neuburger u. J. Pagel'de Vol. 2, 155-326, G. Fischer, Jena 1903.
57. Uludağ, O. Ş.: Tanzimat ve Hekimlik, Tanzimat 1: 961-977, 1941.
58. Umumî Hıfzıssıhha Kanunu: 24.4.1930 gün ve 1593 sayılı. 2. Baskı, Hakimiyeti Milliyet Matbaası, Ankara 1933.
59. Unat, F. R.: Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu. 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1974.
60. Uzluk, F. N.: Anatominin gelişmesi, İbn-in Nefis'in küçük dolaşımı bulması, İ. Ü. Tıp Fak. Mecm. 15: 1, 350-361, 1952.
61. Uzluk, F. N.: Genel Tıp Tarihi I. Güzel İstanbul Matbaası, Ankara 1958.
62. Uzluk, F. N.: Ü. Maskar'ın konu ile ilgili sorularına verdiği 18.9.1961 günlü cevabı mektubu (Fotokopisi İ. Ü. İ. Tıp Fak. Tıp Tarihi Kürsüsünde).
63. Ünver, A. S.: Zur Geschichte der Medizin und Hygiene in der Türkei. Ciba, Basel, 1934.

64. Ünver, A. S.: Tıp Tarihi (Tarihten evvelki zamandan İslâm Tababetine kadar) I. Matbaai Ebuzziya, İstanbul, 1938.
65. Ünver, A. S.: Osmanlı Tababeti ve Tanzimat hakkında yeni notlar, Tanzimat 1: 933-960, 1940.
66. Ünver, A. S.: Tıp Tarihi (Tarihten önceki zamandan İslâm Tababetine ve İslâm Tababetinden XX. yüzyıla kadar) II. Ahmet İhsan Basım Evi, İstanbul, 1943.
67. Wickersheimer, E.: Anatomies de Mondino dei Luzzi et de Guido de Vigevano. Documents scientifique de XVe siecle, T. III, E. Droz, Paris (1926), (No. 69'dan naklen).
68. Wolf-Heidegger, G.: "Anatomik Sektion ve İslâm Dünyası" konusu üzerinde Ü. Maskar'a yolladığı, 14.8.1961 günlü mektup (Fotokopisi İ. Ü. İ. Tıp Fük. Tıp Tarihi Kürsüsünde).
69. Wolf-Heidegger, G. ve Cetto, A. M.: Die anatomische Sektion in bildlicher Darstellung. S. Karger, Basel/New York, 1967.
- 70.. Yalçın, H.: Otopsi Tarihine bir bakış, Adli-Tıbbi Ekspertiz, 1: 7-8, 2: 12-13; 3: 15-17; 4: 6 ve 16, 1955.
71. Zeren, Z.: Bizde Disseksiyonun 100 üncü yıldönümü, Kızılay Gazetesi 30 ve 31 Aralık, 1941.